

— — — — — автомобільна ділянка маршруту

- - - - - умовно пішохідна ділянка (мало- або непридатна для легкового автотранспорту)

Від Гусятин до Скали-Подільської

Гусятин • Сидорів • Шидлівці • Збрж • Бурдяківці • Скала-Подільська

За 7 км від Личківців і за 34 км від Гримайлова, на вузькому мисі при закруті Збруча попід Товтрами лежить старовинне місто **ГУСЯТИН**. Ця поважна, суто міська назва відома від XV ст. як Усятин, Всятин. Походить вона, напевно, від імені першопоселення Уса чи Усяти. Завдяки вигідному розташуванню, Всятин швидко зростав і вже 1559 року мав магдебурзьке право.

Деякий час ці землі належали короні, але невдовзі польська королева Бона Сфорца, італійка за походженням, розбудовуючи місто Рів, перейменоване за її рідним містом Барі на Бар, віддала Всятин за село Маньківці біля Рову у володіння Яну Сверчу. Від Сверчів Всятин перейшов до Калиновських, відомих своєю крутою вдачею.

Костьол бернардинів в Гусятині (XVI ст., 1610 р.)

Інтер'єр гусятинського костьолу

1594 року син усятинського кушніра Северин Наливайко, який служив у надвірному війську князя Василя-Костянтина Острозького, дібрав ватагу вірних друзів козаків і очолив повстання проти магнатів, передусім – проти Калиновського, який вбив Севериногового батька. Жорстокою була помста: Наливайко доценту зруйнував Усятин. Повстання поширилося на значному просторі України й Білорусі, а її ватажок зажив слави національного героя, борця за волю й кращу долю. Згодом Наливайко брав участь у походах запорожців проти

татар і турок, та був зрадницьки виданий старшиною полякам і загинув у жорстоких муках, страчений у Варшаві 11(21) квітня 1697 року. Львівський літописець занотував: «*Наливайка згублено*». Ім'я героя оповите безліччю легенд, його образ оспівано Тарасом Шевченком у поемах «Тарасова ніч», «Гайдамаки», драмі «Назар Стодоля», трагедії «Никита Гайдай», а також Кіндратієм Рилєєвим у поемі «Наливайко», написаній поетом-декабристом ще 1824 року:

«Мне ад – Украину зреть в неволе,
Её свободной видеть – рай!»

На початку XVII ст. воєвода чернігівський, польний гетьман коронний Марцін Калиновський власним коштом розбудував Усятин. Отак на правому березі Збруча вирости прямокутний у плані замок з чотирма наріжними вежами, костьол, церква, синагога і ратуша з кранницями.

Герб «калинова» в інтер'єрі костьолу

Упродовж XVII ст. заможене місто не раз зазнавало руйнувань і спустошень, вперше – 1648 року, коли Хмельницький завдав нищівної поразки польському війську під Корсунем, а Марцин Калиновський потрапив до татарської неволі. Повернувшись з полону, він і далі воював з козаками, аж поки в прямому розумінні не наклав головою у битві під Батогом. У «Літописі Самовидця» під 1652 роком зазначено: «... Калиновському гетманові там же голову оттято и до Хмелницкого татарин принісл». І козаки знов зруйнували вже – як сказано в літописі – «Гусятиня». До кінця століття місто не раз переходило з рук до рук. Коли знекровлена війнами Польща мусила укласти Буцацький трактат, за яким Висока Порта на двадцять сім років окупувала Поділля й Брацлавщину, тоді ж, 1672 року, в Гусятині зупинявся, прямуючи до Бучача, султан Магомет IV. Турецька залага зміцнила замок, але король Ян Собеський кілька разів виганяв турків з Гусятиня.

У другій половині XIX ст. Гусятин належав наміснику Галичини графові Агенору Голуховському (1818–1872), потім його синові Адаму (1855–1914), який побудував новий палац за містом, в урочищі «Грабник».

Старий замок 1870 року придбав місцевий хасидський цадик Мордехай Фрідман (1834–1894). Він розібрав рештки замку і спорудив на тому місці свою резиденцію та нову синагогу. З цієї родини походив світової слави талмудист Моше Фрідман (1881–1943), замордований нацистами в гетто. На початку XX ст. дві третини населення Гусятиня становили євреї, але під час війни нацисти винищили майже всіх. Було знищене і старовинне кладовище-кіркут. За клопотанням євреїв-паломників тут (нині – біля будинку на вул Тернопільській) відновлено три могили поховань Фрідманів.

Неподалік замку височіла вежа ратуші оригінальної ренесансної архітектури, судячи, на жаль, тільки з описів: чотирипроменева

Фрагмент оздоблення фасаду

у плані зірка з брамами й центральною вежею. В сутережах під крамницями, які традиційно містилися на першому поверсі ратуші, були склади вин і медів.

Славнозвісні гусятинські ярмарки збирали силу-силенну люду, приїздили купці й зі Сходу. Та з розборами Польщі місто занепало так само, як і сусідній Сатанів – кордон змінив і його статус.

Деякий час у лівобережному Гусятині служив підпоручик Олександр Купрін. В оповіданні «Прапорщик армійський» є рядки, які можна віднести до весни 1891 року: «Наш батальйон стояв у маленькому прикордонному містечку Гусятині. Воно просто назива-

вається російським Гусятином тому, що по той бік вузької річки, всього за якихось п'ятдесят кроків, знаходиться австрійський Гусятин».

У Гусятині лівобережному існувала місцина, звана з незапам'ятних часів «городиськом». Тут 1875 року селяни видобували камінь для спорудження Троїцької церкви і селянин Матвій Каменяр (sic!) розкопав якийсь льох, в одній із стін якого виявився чотиригранний кам'яний стовп із зображенням людських голів, коней, якихось фігур. Стовп розвалився на дві частини, але оскільки вони виявилися заважкими для перевезення возом, селяни розбили їх ще на кілька частин, і невдовзі загадкова пам'ятка пішла на побудову церкви просто як каміння. Так загинула для науки дуже цікава річ, яка могла б пролити світло й на загадку Збруцького ідола з Личківців.

У ХХ ст. на Гусятин випали тяжкі випробування: він двічі зазнавав руйнувань і спустошень в обох світових війнах, особливо – в першій. Про це пише тодішній командувач російської 8-ї армії генерал Олексій Брусилов (1853–1926): «5 серпня (1914 р.) війська ввіреної мені армії швидко перейшли через річку Збруч, що становила наш державний кордон. Вони були зустрінуті незначним опором застав австрійської піхоти і рештками кінної дивізії, щойно розбитої біля Городка, причому у австрійців на Збручі жодних резервів не виявилось. Під час переходу через Збруч згорів дощенту Гусятин: чому він згорів і хто його підпалив, так і залишилося нез'ясованим».

Зруйнований Гусятин зафіксував на світлинах, зроблених 28 червня 1915 р. з лівобережної кручі, відомий

український етнограф, учасник війни Данило Щербаківський (1877–1927): вікна стояли без шибок, у синагозі завалилося склепіння.

Як безжалюбно гинули пам'ятки внаслідок бойових дій, ілюструє спогад Д.Щербаківського: «Західна Україна, Галичина, Буковина, Угорська Україна, як відомо, були одним з головних теренів війни, де проходив Східний фронт. Сотні малих і великих міст та містечок, тисячі сіл протягом кількох років були в самому пеклі війни й переходили не один раз з рук до рук. Їх було побито, зруйновано, знищено, а разом з ними було понищено прекрасні пам'ятки мистецтва, особливо будівлі. Для штабів, шпиталів, складів та інших військових потреб були конче потрібні великі просторі будинки, і ось по селах, цілком зрозуміло, в першу чергу для цього було використано, як будівлі найбільші і просторіші, – панські-поміщицькі будинки, старі сторічні палаци, по родових маєтках графів, князів, родовитих панів і багатіїв, – фактично найкращі з мистецького й найцінніші з історико-культурного боку будови. Побільшости, це чудові будівлі ХVIII і першої половини ХІХ ст., роблені за проектами видатних, першорядних архітектів свого часу, будівлі, на які затрачено колосальні кошти й праця тисяч кріпаків. По цих старих

Одна з сецесійних кам'яниць кін.ХІХ – поч.ХХ ст.

Урочиста колонада з гербами СРСР та УРСР над аттиком у 1921–1939 роках символізувала парадний в'їзд через Збруч до «Країни Рад», а тепер просто вітає гостей Гусятина

поміщицьких гніздах сторіччями збиралось і зберігалось не лише звичайне хазяйське добро, але й чудесні твори мистецтва, картини видатних європейських майстрів, цілі серії родинних портретів, прекрасні збірки порцеляни, бронзи, старовинних меблів, добірні бібліотеки, родинні архіви, збірки рукописів й т. ін. У цих старих садибах можна було здивувати виключні своєю витриманістю ансамблі палаців, домашніх театрів, оранжерій й огрудів (парків – польськ.) з альтанками, гротами, ставочками й іншими розкошами, що так соковито малюють побут і веселе життя старого панства... Саме у ці сільські палаци переважно били з тяжких гармат, намацуючи штаби, саме їх найбільше грабували й нищили в перші моменти наступів і палили, відступаючи, щоб не залишити їх ворогові. Кому доводилось бувати на війні, той не раз бачив по панських палацих затулені дорогими картинами або килимами розбиті вікна, потовчені на порох колекції прекрасної порцеляни, виритої з землі, куди заховаляли її, утікаючи, власники, обідрані, побиті старовинні меблі, купи дорогих книжок в

чудових оправах: французьких енциклопедистів XVIII ст., дорогі англійські, німецькі й французькі видання з мистецтва, розбиті, подерті, що вживались і використовувались за певною своєрідною системою: тонкий папір з книжок москалі скурювали, товстий ішов на підпал, а малюнками з книжок обклеювали стіни своїх помешкань».

На окупованому російською армією терені Галичини встановлювався суворий порядок не тільки прифронтової зони, але й придушення всіляких проявів українського самоврядування. Царська «тюрма народів» давала взнаки.

Але й у міжвоєнні два десятиріччя за Польщі прикордонний Гусятин не мав розвитку. Цікава пам'ятка тієї доби лишилася на лівому березі Збруча – при самій воді. То урочиста колонада з десяти пар гладеньких колон, дещо розсунутих у центрі, з державними гербами СРСР та УРСР над аттиком. У 1921–1939 рр. тут, на кордоні, був парадний в'їзд через міст до «країни Рад». Нині поруч із колонадою – новий міст через Збруч.

17 вересня 1939 року, внаслідок таємної змови між нацистською Німеччиною Гітлера і більшовицьким СРСР Сталіна, Київський особливий військовий округ (КОВО) став Українським фронтом, який під командуванням генерала Семена Тимошенка рушив «визволяти братів-українців з панського гніту». Того ж дня Червона армія перейшла Збруч і в Гусятині розташувався штаб фронту. І почались репресії та депортації свідомого українства.

Влітку 1941-го та навесні 1944-го через Гусятин знов прокотилася війна. Визволяла місто від німецьких

окупантів 4-а гвардійська танкова армія генерала Михайла Катукова, удостоєна за звитягу найменування «Гусятинської». Втім, і по війні другій збереглися найдавніші пам'ятки міста, хоч без будь-якої потреби знищено рештки замкових веж, давню ратушу...

Уціліла церква св. Онуфрія, вимурована наприкінці XVI або на початку XVII ст. Вона належить до тієї ж групи храмів з півкруглими раменами хрещатого плану, що й старо-скалатська пам'ятка. Абсиди перекрито конхами й освітлено невеличкими, високо над землею піднятими вікнами. До прямокутної нави із заходу прилучалася могутня оборонна вежа, від якої зберігся лише перший ярус – бабинець із хрещатим склепінням та зі сходами на хори, схованими в товщі муру. Барокова вежечка над середохрест'ям – пізнішої будови. Турки наприкінці XVII ст. використовували церкву як мечеть. Пам'ятку реставровано у 1928 та 1993 роках, але востаннє – невдало: будівлю вкрили цементною «шубою». Нині тут діючий греко-католицький

Церква св. Онуфрія (кін. XVI ст.)

храм, і досі служать парафіянам гарні кути ворота, які 1899 року створив невідомий майстер – на згадку про нього залишився викований напис «1899, О.В.»

Пристосованою до оборони була й гусятинська синагога у готично-ренесансному стилі, датована, за одними даними, кінцем XVI ст., за іншими – 1610–1620 рр. Відомий мистецтвознавець і художник Георгій Лукомський писав про неї: «...наприклад, синагога в Гусятині – майже готично-сарацинських мотивів і при тому дуже вдало розроблених. Пригадуються Палермо, Чефалу... Саме ця синагога чи не найхарактерніша з усіх»^{*}.

Знайти її допоможе пам'ятник Наливайку – бронзовий герой жестом вказує напрям до божниці, захованої в гущавині парку. Синагозі пощастило у порівнянні з більшістю інших, що стоять в руїні – у реставрованій споруді 1979 року було обладнано краєзнавчий музей. Впадають в око великі стрільчасті готичні вікна, орієнталістичний аттик з глухою кільовидною аркадою, завершеною акантовим пасмом і невеличкими наріжними вежечками. Атик прорізаний ключовидними стрільницями, доступ до яких давали сховані в мурах сходи. Як водиться, з двох боків до основного об'єму прилучаються низенькі приміщення для жінок і школи-хедера. Відновлено півциркульне склепіння зі стрілочастими розпалубками, але від первісного ліпного декору лишився тільки арон-кодеш – ніша для Тори.

Ровесником церкви й синагоги, теж свідком доби Марцина Калиновського є костьол Різдва Пресвятої Діви Марії бернардинського кляштору, завершений будівництвом 1625 року. Кляштор зазнавав руйнувань від козаків та був відновлений у 1690–1723 роках у готико-ренесансних формах. Костьол являє собою чотиристовпну базиліку з високими ренесансними фронтонами з торців та з вузьким пресбітерієм. Фасади оперізує

^{*} «Старинная архитектура Галиции в очерках и рисунках Г.К. Лукомского», Петроград, 1915

**Гусятинська синагога (кін. XVI – поч. XVII ст.)
на сучасній фотографії і на малюнку
Г. Лукомського (поч. XX ст.)**

доричний фриз з тригліфами й метопами, а головний вхід декоровано невеличким портиком іонічного ордера. Стрілчасті готичні вікна мали вітражі в кам'яних рамах. На південному фасаді вікна круглі, між двома могутніми контрфорсами. В інтер'єрі привертає увагу хрещате склепіння і ліпний картуш, обрамований «арматурою» з гармат, ядер, списів, шабель і прапорів, з гербом Калиновських «калинова». Нині костюл є діючим римокатолицьким храмом. Крім нього, до ансамблю бернардинського кляштору, скасованого 1784 року за декретом австрійського уряду, входить скромний корпус келій. Рештки оборонних мурів з наріжними вежами втрачено. Гарний для фотографування ракурс костюлу – над плесом озера – відкривається з боку траси на Пробіжну.

Збереглися в Гусятині і цікаві особнячки з мезонінами, під черепицею («фабрика дахувек в Коломиї» – польською мовою на звороті), і панельні п'ятиповерхівки, добре збудовані угорськими майстрами при

Сидорівський замок (XVII ст.). Північну вежу фланкують півкруглі бастеї, призначені для ведення флангового вогню

прокладанні магістрального газогону Уренгой-Помари-Ужгород у 1970-х роках.

На тернопільському березі в південній прибережній частині Гусятини здіймається 50-метрова скеля світлого кольору – відслонення, складене перешаруваннями вапняків, доломітів і мергелів. У центральній частині скелі – невисока тріщина-печера.

Як і у Сатанові, в Гусятині з'явилася курортна зона завдяки родовищам мінеральної води типу «Нафтусі». Спробувати її на смак (сірководневий запах приємним не назвеш) можна, якщо їхати з боку Чемерівців об'їзною дорогою – тут облаштоване джерело.

А якщо їхати на південь, проминаємо потужну газокompресорну станцію, споруджену на магістральному газогоні в 1970-х роках неподалік Гусятини – її видно зі шляху, яким

наша подорож продовжується повз село Суходіл до села **СИДОРІВ**.

На в'їзді в село, попід трьома старезними каштанами, стоїть скромний обеліск з написом: «Цей знак на пам'ять про скасування панщини вь році 1848». Сільськими вулицями, повз обітницькі хрести з розп'яттями, мимоволі сполохнувши групу курей, що ніжаться в нагрітій сонечком дорожній пилюці, дістанемось двох так само старезних лип і «ще польської» кирниці. Звідси відкривається хвилююче кожного мандрівника видовище: ліворуч, по той бік струмка громадяться могутні вежі й мури величного замку, а ще далі, за ним, вже на іншому пагорбі підноситься силует гостроверхого костюлу незвичних обрисів.

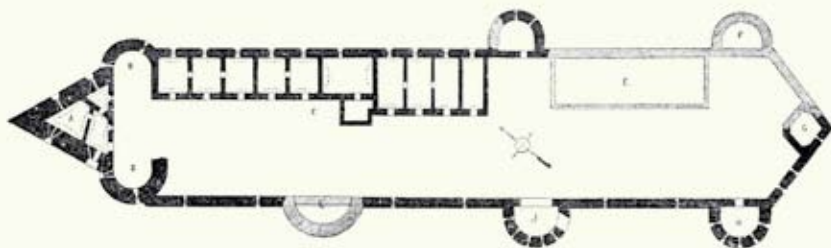
За річечкою дорога веде до замкової брами. Там, по крутосхилу підступають до мурів, наче вороги на штурм, наїжачені колючками пурпуроголові будяки. А дорога, за давнім звичаєм всіх замкових підходів, веде до брами так, щоб небажаний гість мусив би

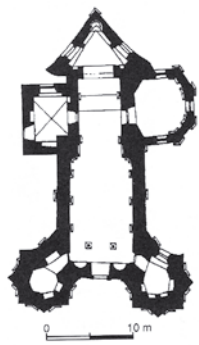
йти вздовж мурів правим плечем, не захищеним щитом.

Замок у Сидорові побудований близько 1640 року володарем сусіднього Гусятина Марцином Калиновським. Залізна воля гетьмана ніби втілена в плані й обрисах Сидорівського замку, який не має аналогів: «Я ту стою, то я й мурую. Як хочу, так і мурую!» Замок нагадує величезний корабель, орієнтований «носом» майже на північ, вражаючих розмірів: завдовжки 178 метрів, завширшки – 30!

Унікальна споруда належить до замків так званого бастейного типу. Гострий північний виступ-вежу фланкують півкруглі бастеї, призначені для ведення й флангового вогню. Така ж роль відведена кільком бастеям, висунутим з-за мурів для можливості прострілювати підступи на відстані дійсного вогню тодішньої зброї. Тут теж застосовано трихо-

Замок Калиновських, завдовжки 178 м і завширшки – 30, нагадує гігантський корабель, орієнтований «носом» майже на північ

Фундатори костьолу Калиновські надали споруді обрисів свого родового герба «калинова». Вітварна частина загострена на взірець жала стріли, а роздвоєний хвіст оформлено у вигляді двох зірок – восьмипроменевих об'ємів, які становлять перший ярус веж

дові стрільниці – із щілинами для гаківниць в щоках артилерійських амбразур.

Характер місцевості, на якій споруджено Сидорівський замок, в мініатюрі повторює гусятинський мис, де розташоване ціле містечко, а тут – лише один замок. Похилені до річки протилежні відкриті береги утворювали чудову еспланаду, де кожен рух ворогів – як на долоні. З високої північної сторожової вежі велось спостереження за степовим простором, щоби вчасно сповіщати про наближення ворога. Перепнута греблями річка утворювала ставки та болота з трьох боків, а з четвертого був глибокий рів. Та все ж замок кілька разів здобували й грабували

турки. А тепер розмита, камениста дорога у Сидорові, жажлива навіть як для тернопільської глибинки, «воює» з автотуристами.

На початку XVIII ст. каштелян кам'янецький і староста вінницький інший Марцин Калиновський, одружений з Анною Катажиною Тарновською, відновлював замок. По завершенні робіт 1718 року вмурували над брамою відповідну меморіальну дошку, яка розповідає латиною про історію замку та його реставрацію, із зображенням гербів «калинова» та «роля».

У реляції судового возного Гринька Галамбеця, складеній 1771 року, описано Сидорівський «палац з каменю мурований і муром оточений, на другому поверсі вікон, стель, замків у дверях та ні даху доброго немає..., ставків 4 з поганими греблями, риби немає, як мені казали в корчмі, млини, броварня –

все в поганому стані... та інші села – все занедбано». Отож, після Калиновських замків все більше занепадає.

Хоч і руїною, але ще з усіма вежами, замок достояв аж до повоєнних 1950-х років, коли за вказівкою керівництва частина мурів була розібрана на бруківку.

Від руїн замку слід перейти кладкою на той бік річки Суходол, щоб піднятися на пагорб і оглянути там ще одну цікаву місцеву пам'ятку. Костьол Пресвятої Діви Марії завершено будівництвом 1741 року коштом Марціна Калиновського для домініканського кляштору. Останній проіснував до 1784 року, і костьол став фарним (парафіяльним), як і в сусідньому Гусятині. Автором проекту сидорівського костьолу вважається відомий архітектор Ян де Вітт, комендант Кам'янецької фортеці.

Напевно, ніде немає більш оригінального за архітектурою костьолу, аніж Сидорівський. Гонористі Калиновські надали йому в плані форму свого герба «калинови»: вівтарна частина загострена на взірєць жала стріли, а роздвоєний хвіст оформлено у вигляді двох зірок – восьмипроменевих об'ємів, які становлять перший ярус наріжних квадратних у плані веж. Решта деталей та декор

Інтер'єр костьолу Пресвятої Діви Марії (1730–1741 рр.)

Скульптура на фасаді костьолу

цілком відповідають стилю пізнього бароко. Всередині панує стиль рококо. Пізніші прибудови не позбавили костьол загальних обрисів «калинови». Крипта під костьолом призначалася для поховань членів родини Калиновських. Вона вже давно розорена – але й до сьогодні тут є розкидані рештки людських кісток.

Інтер'єр костьолу поруйнований, але його колишню велич можна оцінити за залишками різьблених дерев'яних вівтарів та амвону, остовом старовинного органу... І все ж таки є надія на відродження храму – на великі католицькі свята тут вже проводять відправи.

Поруч з костьолом зберігся старий кляшторний будиночок.

Від початку XIX ст. власниками Сидорова стали Пайгерти, які вели свій родовід од курляндських лицарів-мечоносців. 1840 року Юзеф Каласантій Пайгерт (1799–1871), поет, маляр і бібліофіл, побудував нову садибу за селом. Там само меш-

Родинний гробовець Пайгертів, власників Сидорова від поч. XIX ст. до 1939 р.

кав його син Адам Пайгерт (1829–1872), теж поет, перекладач творів Шекспіра. Останнім власником Сидорова, до вересня 1939 року, був онук Адама – Юзеф Каласантій Пайгерт-молодший (1891–1962). До маєтку Пайгертів вела брукована дорога – і тепер уважний мандрівник може відшукати на полі поблизу ферм давній мурований міст через пересохлий ставок. Поруч на полі видно входи в пивниці та підземелля – все, що залишилося від господарських приміщень колишніх поміщиків.

Зберігся також родинний гробовець Пайгертів, який вражає своїми розмірами – його слід шукати на зарослому кропивою сільському цвинтарі біля в'їзду в село. Навколо чимало інших гробівців і прикрашених скульп-

турами поховань, але вони тьмяніють на тлі розкішного пайгертівського мавзолею.

Наступний пункт нашого маршруту – **ШИДЛІВЦІ** (відомі з 1420 р.), що складаються, фактично, з двох сіл – Шидлівців хмельницьких і Шидлівців тернопільських, розмежованих Збручем. Мосту тут немає, лише кладка, з якої видно пороги-водоспадики на річці. Поруч стоїть добре збережений млин австрійських часів. В тернопільській частині села є велика греко-католицька церква з розписаним іконами фасадом і мініатюрний костюлик Благівщення Пресвятої Діви Марії, куди для відправ час від часу приїждить ксьондз з Гусятин. Навпроти на пагорбі – уквітчана фігура мадонни, дещо далі – обеліск загиблим в роки Другої світової війни.

Від Сидорова прямуємо на південь, через Коцюбинчики до старовинного лівобережного містечка **ЗБРИЖ**, нині – села. На півост-

рові, захищеному з трьох боків крутим вигином Збруча, здавна селилися люди. З XIV ст. відоме село Старий Ярослав, переіменоване двома століттями пізніше на Хоржівці (за прізвиськом власників Хоржівських). 1565 року на попелищі спаленого татарами села магнати Лянцкоронські заснували містечко Нове Бржезьє – на згадку про Бржезьє, звідки походили. В устах місцевих мешканців чужорідна назва трансформувалася у «Збржезьє», а потім і в «Збриж». У 1646 році польський король Владислав IV дарував Збрижу магдебурзьке право, право на два щотижневих ярмарки і чотири великих ярмарки на рік. В основу міського герба був покладений польський герб «Задора», родовий знак Лянцкоронських.

На початку XVIII ст., шляхом родинних переплетінь, власником Збрижа став генерал-майор військ коронних, староста скальський Адам Тарло (1708–1772). Він спорудив над річкою замок (або капітально перебудував замок Лянцкоронських), а 1744 року почав будувати капуцинський кляштор, надавши в плані обом спорудам обрисів гігантської сокири, родинного герба «топор» – точнісінько так, як це зробив Калиновський зі своєю «калиною» в Сидорові. Але після польсько-

Млин австрійських часів у Шидлівцях

Шидлівці. Церква

го повстання 1831 року царський уряд (а це був терен Російської імперії, бо Збриж розташований на лівому березі Збруча) змусив пересвятити костюл на православну Успенську церкву, оздобивши її п'ятьма куполами. За іронією долі, саме від російського православно-го воїнства, озброєного артилерією, церква загинула 1918 року.

Решту збризької старовини понищив місцевий колгосп ім. Леніна великого села Летава. Останнє відоме тим, що тут 1949 року видатна українська художниця Тетяна Яблонська (1917–2005) працювала над картиною «Хліб» – тепер вже хрестоматійним, знаковим твором соцреалізму. Але повністю не вдалося, як-то кажуть, стерти пам'ятки з поверхні землі – хоч більшість їх рештки збереглися таки врівень із землею (фундаменти трьох церков) або й під нею, як система недосліджених замкових і монастирських підземель. Дотепер на полі біля замку трапляється, що корови провалюються під землю, а точніше, у замкові пивниці. Діти розказують про таємничі переходи, вкриті, як і стіни замку, розписами, що де-не-де проступають з-під тиньку. А часом з-під

землі визирне залишок єврейського надгробку-мацейви з вирізьбленими левами на ньому – у XVIII ст. Збриж був центром кагалу.

Існують перекази про останнього власника замку (згідно документів, це був Казімеж Козицький). Селяни не дуже любили свого пана і якимось взяли його замок в облогу. Пан протримався у замку близько двох місяців, а потім втік підземними ходами, попередньо заховавши десь свої скарби. Є ще одна легенда, своєрідне продовження знаменитої кам'янецької легенди про султанську золоту карету, яку яничари, залишаючи місто після 27-річної окупації, мушили захвати до кращих часів. Місцева варіація переказу свідчить, що карету заховали поблизу Збрижа. Турки ж, маючи карту захованих скарбів, благають віддати село в їхнє розпорядження лише на один день – зрозуміло, навіщо.

Порівняно з іншими, зниклими, пам'ятками, збризькому замку ще «пощастило» – збереглася його надземна частина. Колись один із серйозних подільських форпостів, замок знаходився на крутій скелі праворуч від в'їзду до села. До нього з трьох боків прилягали кам'яні прибудови із стінами півтораметрової товщини,

Збризькі підземелля

Залишки замку в селі Збриж

а з боку Збруча фортецю захищала висока, стрімка скеля. Стрільниці були облаштовані у стінах другого і третього поверхів замку. Щоб знайти його руїни сьогодні, слід спитати в місцевих дорогу до старого клубу – саме у такий спосіб використовувалися замкові стіни до 1967 року. Дотепер лишилися напівзруйновані потужні стіни, а уважне око вихопить і цікаві деталі: склепіння, портал над входом, напівзасипані переходи, підлогу, вкриту залишками пам'ятника Сталіну, який стояв тут за часів клубу.

Від кляштору капучинів, що використовувався колгоспом, збереглися чималі оборонні мури, перетворені на ряди корівників. Зсередини в них добре помітні ніші. Будівля монастиря мала два підземні поверхи і ще крипти під костельом. Старі люди ще пам'ятають, як бачили в дитинстві забальзамовані рештки і капучинів, і самого Тарла. На знак шани до фундатора кляштору його труну встановили на найпочеснішому місці, під престолом. Від монастирських підземель залишилися чимало, хоча деякі з переходів і були пізніше засипані. Поруч із сучасною силосною баштою – видовбана в скелі монастирська криниця, в якій і зараз плюскотить вода. За деякими даними, її глибина сягає 36 метрів. Над крини-

цею колись розташовувались монастирська кухня і трапезна.

Як і в багатьох подільських селах, розповідають, що від монастиря йшло два підземні ходи – один до Збруча, інший до замку.

На околиці Збрижа знаходиться печера, яку старі люди називають «Горинева», і давні насипи-кургани, які називають «Розбитою могилою».

Продовжити наш маршрут найкоротшим шляхом можна лише пішки, перетнувши річку кладкою. А от дороги від Сидорова й Збрижа до Скали не існує, тому автомобілістам доведеться робити величезний гак. Отже, краще планувати під'їзд до Сидорова від Гусятина, а до Скали-Подільської – з боку райцентрів Чорткова або Борщова, теж історичних містечок з численними пам'ятками, які, на жаль, не може охопити наш путівник. Але продовжимо наш шлях уздовж Збруча. Неодіжджаючи кілька кілометрів до Скали-Подільської, потрапляємо до села **БУРДЯКІВЦІ**. На пагорбі понад ставом на околиці села стоїть симпатичний неоготичний костьолик Різдва Пресвятої Діви Марії (1920–30-ті рр.), з черепичним дахом і гострим шпилем, мурований з тесаного каменю. Його сусідка – скромна греко-католицька церква. Село вирізняється тим, що тут надзвичайно багато пам'ятних хрестів: на знак скасування панщини, на 50-річчя з дня смерті Тараса Шевченка, на честь відродження греко-католицької віри тощо.

Поблизу села розташовувалася радянська секретна шахтна пускова система міжконтинентальних ракет стратегічного призначення – на щастя, демонтована в незалежній Україні разом з усіма іншими. На згадку залишено один такий об'єкт, вже як музей – поблизу міста Первомайськ Миколаївської області.

А за кілька кілометрів ми потрапляємо до **СКАЛИ-ПОДІЛЬСЬКОЇ**, відомої з часів Київської Русі. «Подільська» додано 1940 року для означення приналежності до «возз'єданого» краю.

Укріплення в Скалі були ще в XIII ст. Князі Коріатовичі 1331 року поновили замок вже як мурований. 1518 року Скала над Збручем одержала від короля Сигізмунда I магдебурзьке право, а відтак і дозвіл на торгівлю та ярмарки.

Мурований замок бастионного типу розбудував у другій половині XVI ст. воевода сандомирський Станіслав Лянцкоронський замість попереднього, знищеного волохами. Твердиню розташували на північно-східній околиці містечка на крутому скелястому березі (звідси й назва – Скала) між струмком Чорнушка і Збручем. Замок був захищений скелями та рікою з трьох боків і лише з півдня був доступним. Щоб захистити вразливий бік, прокопали глибокий рів, звели кам'яні мури і округлу порохову вежу. З південної сторони

Костьолик у Бурдяківцях (1920–30-ті рр.)

Замок у Скалі-Подільській: Порохова вежа (1538 р.) і палац Адама Тарло (1765 р.)

знаходилась в'їзна брама, до якої вів підйомний міст, який при потребі піднімали на грубих ланцюгах. Роботи з розбудови замку проводились з допомогою та коштом міщан, яких для цього на два роки звільнили від міського податку. Вони були не в образі – адже замок, де розмістився військовий гарнізон, став захисником міста.

Втім, він не завжди рятував мешканців Скали. Не один раз її руйнували татари, особливо – 1615 року. Здобував замок 1648 року і Максим Кривоніс. Певну роль замок у Скалі зіграв 1657 року, коли семиградський (угорський) князь Юрій Ракоці II (1615–1660) залишив тут свою міцну залого, воюючи разом з українськими та шведськими військами проти Польщі. Але з люстрації

1665 року видно, що замок був спустошений і у війнах вже не брав участі. Остання люстрація 1765 року зазначила, що в старому замку побудував новий палац староста скальський Адам Тарло – розбудовник сусіднього Збрижа. Однак невдовзі палац згорів від удару блискавки і замок остаточно спорожнів.

Від старого замку вціліла Порохова вежа. Решту мурів дуже давно місцеві жителі розібрали на камінь для будівництва – цей процес триває і сьогодні. За вежею дивиться порожніми вікнами колишній двоповерховий палац, де замість стель – небо, а під ногами – духмяний зелений килим з рум'янку та калачиків. Привертають увагу пластично оздоблений фасад з блокам'яними бароково – класицистичними оздобами, таємничі склепінчасті сутерени, а позаду – рештки давнішого замку. Але ідилію швидко порушують «графіті» на стінах і, подекуди, гли-

бокі ями – сліди діяльності сучасних «чорних археологів».

Земля береже ще й рештки австрійських шанців часів Першої світової війни.

Далі, ближче до центру стоїть, за висловом Г. Логвина, «останнє відлуння готики на Україні» – костюл Вознесіння Пресвятої Діви Марії, побудований у першій половині XVII ст. та ґрунтовно відновлений коштом старости Валентія Мержеєвського у 1719–1724 роках. Хрещатий в плані, під високим дахом, критим червоною черепицею. Шпильясту вежу з дзвонами й годинником добудовано у 1900 р. У порталі – герби фундаторів, а на фасаді вмуровано меморіальні дошки на честь Тадеуша Костюшка та Адама Міцкевича.

Нині це діючий римо-католицький храм. Шкода лише, що під час ремонту сторічну коломийську черепицю просто скинули з даху як непотріб.

У містечку є також руїни неоготичного костюлу (неподалік від пам'ятника – зенітки). Дорога, що йде повз нього, приведе на старе затишне кладовище з капличкою в стилі ампір.

Чимало гарних надгробків збереглося й на іншому, юдейському кладовищі – кіркуті. Обидві синагоги – стара й нова – перебудовані.

У центрі міста стоїть пам'ятник Богданові Хмельницькому. Гетьман

Вознесеньський костюл (перша пол. XVII ст.) називають «останнім відлунням готики на Україні»

Палац Адама Тарло (1765 р.)

замахується зеленою булавою кудись в бік Польщі, а в лівій руці тримає Переяславську угоду. Розповідають, що за радянських часів угоду неодноразово відламували місцеві патріоти-відчайдухи.

У Скалі ще збереглася характерна галицька містечкова забудова кінця XIX – першої третини XX ст. Будівлі магістрату, пошти, банку, Польського Дому, аптеки, крамниць були гарно оздоблені, зокрема, кутими балконними ґратами, різьбленими парадними дверима. Але нині уся забудова австрійської доби дійшла занепаду: половина кам'яниць стоять порожні й розвалюються, решта обростає сараями та верандами.

Наприкінці XVIII ст. Скальські маєтності відійшли до підчасного холмського Юзефа Вінцентія Голуховського (1734–1806 рр.). Він не став поновлювати давню резиденцію, яка, крім великих витрат, не дозволяла влаштувати модний пейзажний парк. На те пішли десятиріччя наполегливої праці в іншому місці Скали над Збручем. Новий маєток розта-

шувався південніше містечка, на площі 50 га. Там побудували просторий одноповерховий палац в стилі пізнього класицизму, з балконом і терасою, з декоративними наріжними двоповерховими вежами. Довкола буяли насадження з рідкісних декоративних і плододових дерев, кущів, квітники. Але й палац, і збірки мистецтва загинули в роки Першої світової війни.

Останнім власником Скали був граф Агенор Марія Йоахім Голуховський (1886–1956), а реставрація палацу мала розпочатися у вересні 1939 року... Залишилися окремі господарські будівлі, шпиталь, будинок сторожі – в стилі французького неоренесансу. Занедбаний старовинний парк має статус пам'ятки природи, на його території розташована лікарня. Справжнє диво природи – 500-літня гігантська липа, є в містечку також дуб – її ровесник.

За переказами, під цією липою зізнавався у коханні своїй майбутній дружині Марії Вояковській молодий Михайло Грушевський. Так чи ні, але 14 травня 1896 року в Скалі 29-річний Михайло і 27-річна Марія обвінчалися у церкві св. Миколая. Цей храм існує і тепер – він розташований неподалік замку. Церква з триарковою дзвіницею побудована 1882 року на місці давнішої – оборонної. На більшому дзвоні відлито: «Фундаторь сего

Сторожка у маєтку Голуховських (XIX ст.)

Церква св. Миколая, де вінчалися Михайло Грушевський і Марія Вояковська

дзвона брацтво в Скале. року 1891 вилить Антонієм Серафимь...» Нижче церкви – криничка, за переказами, одна з найстаріших на Поділлі. Місцеві жителі називають її «Королівкою». Ця криниця лежала на «чорному шляху» – з Львова до Кам'янця, яким гнали татари полонених в ясир. Є легенда, що цим шляхом проходив князь Данило зі свитою – платити гарач хану, і тут його захопила зима. Слуги князя викопали криницю, з якої і брали воду. Саме тому її і називають «Королівською», «Королівкою».

Але повернемося до подружжя Грушевських. Марія Вояковська закінчила Львівську вчительську семінарію, до 1893 року працювала практиканткою у чотирикласній народній школі у Скалі, потім знайшла роботу у Львові, де і познайомилися зі своїм майбутнім

чоловіком. Разом вони часто навідувалися до Скали. До речі, Михайло Грушевський зацікавився скальським замком і опублікував про нього цікаву розвідку*, а ще – багато спілкувався з місцевими громадськими і культурними діячами, із скальською «Просвітою». Марія після одруження покинула вчительську працю, зайнялася літературними перекладами і разом із Н. Кобринською організувала дитячі «захоронки», що стали, по суті, першими українськими дитячими садками.

* Грушевський М. Опись подільських замків // Записки НТШ. – Львів, 1895. – Т.17. – С.5–9.